

**АРХІТЕКТУРНИЙ АНСАМБЛЬ
ПЕЧЕРСЬКОГО МІСТЕЧКА У КИЄВІ
наприкінці XVII — на початку XVIII століть**

У структурі міського простору Києва Печерськ виконував функцію приміського аграрно-промислового поселення, орієнтованого на задоволення потреб передовсім розташованих тут монастирів: Києво-Печерського, жіночого Вознесенського та Пустинно-Миколаївського [1]. У зв'язку з цим напрямок розвитку Печерська значно відрізнявся від аналогічних приміських зон Києва, зумовлений специфічною роллю, яку відігравали в суспільстві ці монастирі, насамперед Києво-Печерський. Саме він став тим історичним ядром, довкола якого здійснювалося послідовне заселення і освоєння Печерська. Слід зазначити, що, на думку деяких дослідників, слобода поруч з Печерським монастирем виникла одночасно з ним. Історично вона підлягала юрисдикції Києво-Печерського монастиря і була пов'язана з ним виробничою діяльністю.

За часів архімандритів Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського та Петра Могили встановилась автономія та розширилися її володіння. Завдяки діяльності цих церковних діячів монастир став однією з найбагатших інституцій на українському терені. Особливо багато зробив для того, аби привернути релігійну увагу до Печерського монастиря Петро Могила. Великий розголос про чудеса в Печерському монастирі виник після публікації книг Сильвестра Косова «Патерикон» (1635 р.) та «Тератургима» Афанасія Кальнофойського.

Високий авторитет Лаври і наявність у неї різноманітних і численних реліквій стимулювали приплив сюди великої кількості паломників, обслуговування котрих стало одним з напрямів господарської діяльності мешканців Печерська. Це так само сприяло зросту поселення біля Лаври, розвитку відповідної інфраструктури, поступовому перетворенню невеликого села на містечко і перехід його в якісно нову фазу розвитку.

Вже у першій половині XVII ст. ця частина Печерська, що цілком сформувалася як велике міське поселення з розвинутою соціальною структурою, починає розвиватися динамічно і швидкими темпами [2].

Так, відоме картографічне джерело — карта Великого князівства Литовського Миколая-Христофора Радзивілла 1613 р. ще не позначає цю територію як містечко [3]. Однак уже 1638 р. Кальнофойський говорить про неї саме так [4]. На карті Гійома Левассера де Боплана [5] Печерськ показаний як укріплене містечко (*urbs munita, oppidum*), що називається *Piercharre* [6]. У літописних актових та інших джерелах ця територія в цей час теж починає фігурувати як містечко, городок. Загальна чисельність населення містечка на середину XVII ст. сягнула, за даними Боплана, 2 тис. осіб (ця цифра, вірогідно, завищена). На карті Київщини з атласу голландського картографа і видавця Йогана Блау Печерськ зображений у вигляді великої фортеці [7]. Тоді ця територія була, як вважають деякі дослідники, за площею другим містотвірним ядром Києва, якому належала провідна роль у формуванні південної околиці. Вона мала статус приватно-власницького містечка Печерського монастиря. Павло Алеппський у 1654–1656 рр. назвав Печерське містечко вже «большим городом».

У розглядуваний період містечко являло собою досить значний укріплений населений пункт з розвинутою просторово-розпланувальною і композиційною структурами. Вирішальними чинниками формування розпланувальної схеми Печерського містечка, як і будь-якого іншого поселення, були природні захисні перешкоди та особливості рельєфу, а також напрямки основних доріг. Повз нього проходив Переяславський шлях з Києва (починався від кріпосних воріт, минав по Спаській дорозі Пустинно-Микільський монастир і вів до Дніпровської пристані, а потім через Наводницький перевіз — на лівий берег Дніпра). Через містечко проходив також шлях на Васильків та далі на Польщу.

Ці чинники визначали не лише систему розпланування, але й впливали на конфігурацію і склад оборонних укріплень, розміщення міських брам, напрямки вулиць, форму та розміри кварталів тощо. Оборонні укріплення, що були однією з головних складових просторової системи Печерського містечка, а також силуети Київської, Васильківської та двох П'ятницьких кріпосних веж, також відігравали значну композиційну роль у його забудові.

Своєрідність просторової структури і композиції забудови містечка багато в чому була пов'язана з його розпланувальною замкненістю, оскільки воно з усіх боків було оточене або земляним валом і ровом, або крутими схилами Дніпра і глибокими ярами. Високий вал та широкий рів, а також частина території за периметром кріпосних укріплень із зовнішнього боку, яка була вільна від забудови, візуально ізолювали Печерське містечко від оточення, тому його архітектурний ансамбль сприймався здалеку як єдиний композиційно об'єднаний містобудівний організм. Розміри Печерського містечка всередині земляного валу вказані в текстовій частині «Чертежа» І. Ушакова 1695 р.: «В длину ... — от Киевских ворот до Пятницких ворот по улице 285 сажень с полу саженью [616,68 м], попереk от Васильковских ворот до угла, что хода в пещеры по улице, 300 са-

жен; от Васильковских же ворот до надолб, что у боярану Душегубицы, 393 сажени [648 м]» [8].

До складу містечка входили два великих архітектурних комплекси, що мали власні розвинуті об'ємно-просторові структури: архітектурні ансамблі Києво-Печерського і жіночого Вознесенського монастирів, а також п'ять приходських храмів із власними подвір'ями. Три з приходських церков — св. Параскеви П'ятниці, Феодосія Печерського та Воскресіння Господня — розташовувалися в центральній частині містечка, а два храми — стародавня церква Спаса на Берестові та дерев'яний храм Різдва Господня — розміщувалися з північно-західного боку між першою та другою лініями укріплень містечка. Північніше церкви Спаса на Берестові за укріпленнями лежала слобода, яка становила його передмістя.

Поруч з Печерським містечком знаходився Пустинно-Миколаївський монастир зі своєю слободою. На думку дослідників, до середини XVII ст. Печерське містечко поглинуло населення цієї слободи, перетворивши її на своє передмістя [9].

Наявність у містечку в розглядуваний період крім монастирів п'яти церков, які функціонували як парафіяльні, свідчить про велику чисельність населення містечка. Деякі фахівці вважають, що вже з кінця XVI ст. Печерськ був другим після Подолу осередком концентрації населення на території Києва [10], і перетворився на одне з найзначніших містобудівних утворень на околиці міста.

Головним чинником, який формував своєрідність архітектурного вигляду містечка, була його об'ємно-просторова композиція, що в свою чергу визначалася системою його укріплень, структурою й розплануванням. Ця композиція відносилася до поліцентричного типу. Важливу роль тут відігравали домінанти, що позначали центри розпланувальних районів: архітектурних ансамблів Верхньої лаври, Дальніх та Ближніх печер, Вознесенського монастиря, а також ансамблю центральної частини містечка та територій навколо двох парафіяльних храмів за межами першої лінії укріплень.

1695 року на території містечка знаходилось кілька архітектурних домінант: церков і дзвіниць. Провідним висотним акцентом усього архітектурного комплексу був Успенський собор. Велике значення у створенні композиції комплексу мали інші домінанти: дерев'яна дзвіниця, трапезна церква, а також Троїцько-Надбрамна та Микільсько-Лікарняна церкви на території Верхньої Лаври; церкви Андрія Первозванного, Зачатіївська та Різдва Богородиці — на Дальніх печерах; Хрестовоздвиженська церква — на Ближніх печерах; церкви Вознесення Господня та Покрова Богородиці у Вознесенському жіночому монастирі; церкви св. Параскеви П'ятниці, Воскресіння Христового та Преподобного Феодосія Печерського — на Ринковій площі у центральній частині Печерського містечка; церква Спаса-Преображенська церква та церква Різдва Господня безпосередньо за оборонним валом навколо містечка.

З кінця XVII ст. дерев'яні храми та дзвіниці містечка поступово замінюються мурованими. Крім того, після завершення кам'яного монастирського муру за рахунок побудованих на ньому башт та церков кількість архітектурних доміант збільшилась на сім. Такими доміантами стали чотири церкви (Всіхсвятська, св. Іоанна Кущника, св. Онуфрія та церква над Північними (Печерними) воротами) і дві башти, що згодом отримали назви Малярна та Годинникова, а також башта на південній ділянці стіни, що не збереглася до нашого часу.

Навпроти Києво-Печерського монастиря розміщувався жіночий Вознесенський монастир, в якому, як повідомляв А. Кальнофойський «багато князівен, воеводжанок, шляхтянок та інших різного стану та кондиції святоблжих законниць жило замкнено» [11]. Боплан 1640 р. більш точно назвав кількість монашок, котрі мешкали в монастирі, відзначаючи, що тут «мешкає багато черниць, числом до сотні» [12].

На початку XVII ст., як бачимо на плані 1638 р., монастир був оточений дерев'яною огорожею, в якій були влаштовані ворота з боку Лаври. На його території знаходились дерев'яна церква, дзвіниця, келії, студня тощо.

Під час взяття міста військами Януша Радзивілла споруди цього монастиря, ймовірно, суттєво не постраждали. Але напади Радзивілла принесли з собою не тільки пожежі та руйнування в самому місті, а й епідемію чуми, від якої в Києві 1652 р. вимерла більшість населення. У Печерському монастирі в цей час померло 300 із 500 ченців [13]. Ще більші втрати були у Печерському містечку та у Вознесенському монастирі. Так, Павло Алеппський застав тут майже на половину менше монахинь, ніж їх було 1640 р., коли монастир відвідав Боплан. Він писав: «в нем (Вознесенському монастирі. — О. С.) более 50 или 60 монахинь».

На 1654 р. монастир був уже повністю відновлений. «Это монастырь благоустроенный, — писав про обитель Павло Алеппський, — окружен ... садами». Між 1638 і 1654 роками в ньому був перебудований головний монастирський храм, який став при цьому багатокупольним. На той час він був ще дерев'яним. Зображення цього храму бачимо на малюнку, приписуваному А. ван Вестерфельду. «А в средине его святая церковь деревянная, красивая с шестью куполами и крестами..., — писав Павло Алеппський. — В церкви большая серебряная люстра и из того же металла два напрестольных подсвечника. На иконах Господа, Владычицы, Вознесения и мучениц множество венцов, крестиков, образков, привесок, золотых и серебряных цепочек с жемчугом и драгоценными камнями. На стенах изображения десяти дев и праведниц: мучениц и святых... В монастыре есть большой колодец, снабженный колесом с двумя цепями, которое вращается рукой: одна цепь поднимается, другая опускается» [14]. Павло Алеппський згадує також про келію ігумені монастиря. Ця одноповерхова споруда зображена на плані 1638 р., вірогідно, у західній частині.

З історичних джерел відомо, що 1670 р. монастирські споруди, у тому числі головний Вознесенський храм постраждали від пожежі [15]. У зв'язку з цим ігуменя монастиря Афанасія Салтанівна Юдицька (Солом'єва) звернулася за фінансовою підтримкою до думного дворянина Малоросійського приказу А. С. Артамонова. Чи було задоволено прохання ігумені Афанасії, невідомо, але на плані 1695 р. вже зображена нова висока дерев'яна церква Вознесіння.

Відомо також, що 1683 р. І. С. Мазепа відлив для Вознесенської церкви «по тщению своему и по родителю в поминовение» дзвін вагою у 30 пудів 25 фунтів, про що повідомляв напис на його поверхні. Згодом цей дзвін, вірогідно, потрапив на одну з башт, що височили над оборонними мурами Печерського монастиря, де знаходився до 1816 р., коли його перенесли на Головну дзвіницю Києво-Печерської лаври, судячи з метричного запису за цей рік. Відомо також, що крім цього дзвону за указом Петра I й інші дзвони жіночого Вознесенського монастиря були передані у Лавру, яка відновлювалася після пожежі 1718 р., але їхня подальша доля невідома.

Крім вищезгаданого дерев'яного храму Вознесіння Господня у центральній частині монастирського подвір'я височила ще одна, теж дерев'яна, церква — Покрови Пресвятої Богородиці. Верхівки обох храмів були вкриті гонтом.

З північного боку монастирську площу замикав ряд дерев'яних однотипних келій, витягнутих із заходу на схід. Позаду цих споруд знаходився фруктовий сад. Із західного боку площу фланкували споруди, в яких, вірогідно, були покої ігумені. Монастир у цей час оточувала дерев'яна огорожа, над ворітьми якої була споруджена маленька дерев'яна однокупольна церквця.

У розглядуваний період ігуменею монастиря була Марія-Магдалина Мазепина, уроджена Мокієвська. Вперше вона згадується як ігуменя Вознесенського монастиря 1683 р., тобто до обрання її сина — Івана Мазепи — гетьманом. Ймовірно, завдяки її клопотанню Вознесенська обитель отримала царську грамоту від 29 січня, в якій йдеться: «київському воєводі князю П. С. Прозоровському доручалося побудувати теплу церкву та відремонтувати колодязь за рахунок міських доходів» [16]. У грудні 1687 р. Марія-Магдалина їздила до Москви, де їй було влаштовано урочистий прийом [17]. Наслідком цієї поїздки було позитивне вирішення деяких фінансових питань, у тому числі затверджено права на різні маєтності. Це покращило фінансовий стан монастиря та сприяло активізації в ньому ремонтно-будівельних робіт.

Крім матері І. С. Мазепи, черницями цього саме монастиря були також інші родички гетьмана. Зокрема його рідна сестра Олександра, яка спочатку часто приїздила з двома дітьми до матері в монастир, а після розірвання шлюбу з третім чоловіком — волинським шляхтичем Яном Войнаровським — прийняла наприкінці 1694 р. чернецтво. Незабаром вона померла: «Того ж року (1695 р. — О. С.) пани Войнеровская, сестра роженная его мл. пана гетмана, померла хорою

постригшися в иноческий чин пречестною госпожою Марфою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменьєю Печерскою» [18].

Постриг під ім'ям Марфа прийняла в цьому ж монастирі й дочка Олександри від її другого шлюбу з шляхтичем Витуславським Маріянна.

Черницями Вознесенського монастиря і в більш ранній період були представниці родини Мокієвських, які були пов'язані з родиною Мазепи. В одному з писемних джерел згадується, що 1666 р. «від родички Констанції-Євдокії Бобрікович Василевої Мокієвської законниці монастиря Києво-Печерського» Іван Мазепа отримав «оливковий лист» на маєтність Ольшанку-Шавулину [19].

Дослідники доводять, що київський полковник Костянтин Мокієвський подарував Вознесенській обителі діаманти [20]. Не виключено, що через рік після смерті матері гетьмана ігуменею монастиря стала або дружина, або сестра К. Мокієвського — теж Марія-Магдалина [21], яка керували монастирем після його переведення на Поділ і об'єднання з монастирем Флора та Лавра [22] у зв'язку з будівництвом нової земляної бастионної фортеці згідно з указом Петра I. Про це повідомляє напис на «Євангелії» 1722 р.: «Сие Евангелие справил раб Божий иерей Феофилакт, постриженец обители Свенской и надал в Киево-Флоровский монастыр девичий по преставившейся старици инокине Евгении за владением ея Милости Госпожи Игумении Марии Магдалины Макиевской» (1727 р. [23]). Померла ця ігумена до 1737 року. По її смерті до 1739 р. ігуменею монастиря була її дочка — монахиня Памфілія.

Слід зазначити, що завдяки меценатству гетьмана Мазепи та значній фінансовій підтримці з боку заможної козацької старшини в період, що розглядається, Вознесенський монастир досяг свого найвищого розвитку. Відомо, що гетьман затвердив за Печерським жіночим монастирем села Бугаївну і Берків, які раніше передала монастирю удова Павла Яненка, Філонівна, яка теж була, ймовірно, черницею цього монастиря під іменем Феодосія [23а].

Коштом гетьмана Мазепи та його матері 1705 р. замість дерев'яної Вознесенської церкви зводиться новий величний кам'яний храм з цією ж назвою [24]. Храм розташовувався у центрі монастирської площі, тому мав виражену усефасадність. Ця споруда була п'ятикупольною, вирізнялась центричністю і пірамідальністю об'ємної композиції. Про зовнішній вигляд цього храму дає уявлення його зображення на кресленику з колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца [25], а також на планах маєтків Пустинно-Микільського монастиря 1713–1715 рр. та документах XVIII ст.

Інший монастирський храм — Покрови Богородиці — приблизно в той самий час також перебудовується на кам'яний. Це була витягнута по осі схід-захід одноповерхова споруда. Над її вівтарною апсидою височів один купол з маленькою банькою та хрестом. За композиційним рішенням храм нагадував Микільсько-лікарняну церкву Києво-Печерської лаври.

Величезні зусилля та кошти гетьмана І. С. Мазепи та його матери, які вони віддали розбудови та оздоблення двох нових кам'яних храмів та благоустрій монастиря, виявилися марними. Це, ймовірно, прискорило кончину Марії-Магдалини, яка померла наприкінці 1707 р. Відомо, що з жовтня до 27 листопада 1707 р. Іван Мазепа перебував у Києві не лише у справах, пов'язаних з будівництвом фортеці: він, вочевидь, прощався з матір'ю. Про це свідчить його лист від 2 листопада московському канцлеру Федору Головкіну, в якому йдеться: «госпожа matka моя вельми болезнует и до кончини життя свого приближається» [26]. Переселення чернець відбулося до 1711 року.

Після відселення Вознесенського монастиря обидва його храми проіснували до кінця XVIII ст., коли вони були розібрані у зв'язку з будівництвом нової будівлі Арсеналу [27]. Використовувалися вони як прочанські храми.

Богослужіння в них, судячи з записів на вкладних книгах у ці храми, проводилися і в 30–40-х роках, а у Вознесенському навіть наприкінці XVIII ст. Так, до нашого часу дійшли «Євангелія», що містять маргіналії, які сповіщають, що 1735 р. одну з книг подарувала Вознесенському храму «салдацкая жена Евфимия Родионова дочь Чаботарева» [28], а іншу 1741 р. — у церкву Покрови Пресвятої Богородиці — «Прокопий Родионов сын Бабошин Киевскаго гарнизона Полтавского полку ... капитан» зі своєю матір'ю і дітьми [29]. Покровська церква в цьому саме році постраждала від пожежі і, мабуть, вже не використовувалася як храм. 1793 р. «Євангеліє» подарувала у Вознесенський храм «вдова Агафья Безручиха». В цей час церква Покрови Богородиці як храм вже не функціонувала.

З кінця XVIII ст. і до нині територія колишнього Вознесенського монастиря належала військовому відомству, і була недоступна для проведення археологічних досліджень. 1991 р., під час прокладання інженерних комунікацій біля східного фасаду будівлі Арсеналу було виявлено залишки господарсько-побутового комплексу та велику кількість фрагментів столового посуду, що датуються XVII ст. Ці споруди, певно, належали саме Києво-Печерському Вознесенському жіночому монастирю.

Вознесенський монастир, як і інші монастирі та храми, мав власний цвинтар. Про цей цвинтар згадується у літописі під 1648 р. у зв'язку з похованням тут Євдокії, уродженої Головінської — дружини брацлавського підсудка Михайла Кропивницького [30]. Два поховання, що, вірогідно, належали до цього кладовища, було виявлено під час археологічних досліджень 1991 р. [31]. Ця знахідка важлива для нашої студії, оскільки деякою мірою дозволяє з'ясувати топографію цієї частини Печерська. Ховали монахинь обителі і на території Києво-Печерського монастиря. Так, наприклад, відомо, що в ігуменство Марії-Магдалини Мазепи тут була похована черниця Домнікія Скородовна, дружина Григорія Грека, яка успадкувала від нього чималий скарб і заповіла гроші на київські монастирі і церкви. Вірогідно, у Лаврі була похована 1707 р. мати гетьмана І. С. Мазепи, яка

померла у Києво-Печерському Вознесенському монастирі. Поховати ігуменю на території жіночої обителі, як вважають деякі дослідники, не могли, оскільки обитель в той час готувалася до переселення на інше місце.

Серед черниць монастиря завжди були представниці впливових та багатих родин. Так, ще Боплан 1640 р. писав, що «все они знатного происхождения... Большинство этих монахинь из богатых и старинных польских родов; игуменья принадлежит к семейству самого короля». Кого саме мав на увазі автор, невідомо. В 1640-х рр. ігуменею Вознесенського монастиря була Магдалена Білецька [32], потім деякий час (1660-ті рр.) обитель очолювала ігуменя Євпраксія, а пізніше — Афанасія Андаківська та Афанасія Салтанівна Юдицька. Остання подарувала монастирю власні вотчини.

Павло Алеппський повідомляє, що «все монахини умеют читать, знакомы с философией, логикой и занимаются сочинениями» [33]. На той час Вознесенський монастир, як і в попередні часи, був значним культурним та духовним осередком. Тут знаходилась найвідоміша в Україні гаптарська майстерня, вироби якої вирізнялися вишуканим смаком і мали своєрідні особливості гаптування. Про цю майстерню писав Боплан, який зазначав, що монахині «займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідини» [34]. Високий культурний рівень та широта кругозору монахинь впливали на якість творів шитва, що тут виконувались. Вироби цієї майстерні впливали на загальний процес розвитку гаптування в інших монастирях, створюючи очевидний зв'язок з духовним життям свого часу [35]. Збереглися деякі предмети того часу, виконані майстринями Вознесенського монастиря: гаптований церковний одяг та інші культові предмети з дорогих тканин, прикрашені вишуканими візерунками, оздоблені перлами та самоцвітами. В розробці малюнків для гаптування (прорисів) брали участь іконописці Києво-Печерської лаври. У цій майстерні на замовлення гетьмана та козацької старшини виконувалися найвідповідальніші й найдорожчі роботи для церков і монастирів України, передовсім для Лаври.

Деякі речі — внески до Лаври [36], що є цінними пам'ятками українського образотворчого гаптування [37], — пов'язані з іменами гетьмана І. С. Мазепи, Марії-Магдалини Мазепиної та їх родичів. Це, наприклад, фелони «Успіння Богородиці», плащаниця «Христос, Богоматір, Іоанн Богослов» (1689 р. [38]), епітрахиль (1690 р.) і палиця «Вручення ікони» (1689 р. [39]). Ці речі вирізняються високим художнім рівнем виконання, стилістичною спорідненістю та спільністю матеріалу і техніки виконання. На вищезгаданій палиці серед багатьох гаптованих зображень є, на думку деяких дослідників, зображення вкладників — гетьмана Івана Мазепи та його матері. Палицю було вигаптувано з нагоди освячення Рудницької ікони Богоматері, яка знаходилась у монастирі і якою опікувався гетьман [40]. Костянтин Мокієвський, брат матері Мазепи, подарував Києво-Печерсько-

му монастирю коштовний фелон (1702 р.) [41], який теж був виконаний у Вознесенському монастирі.

* * *

Розпланування Печерського містечка було суто функціональним. Воно органічно поєднувало дві системи: загальне радіально-концентричне на більшій частині території та рядове — в південно-західній частині, де розміщувалася переважно житлова забудова.

Основою розпланування містечка слугували напрямки доріг. Від центральної площі для оптимального зв'язку з фортечними брамами були прокладені три широкі вулиці, орієнтовані на ці брами.

Одна з них — «дорога в Киевские ворота» фланкувалися з одного боку кам'яним оборонним муром Києво-Печерського монастиря, а з другого — дерев'яною огорожею Вознесенського. Друга вулиця була продовженням попередньої, вела вздовж огорожі, що оточувала сади Києво-Печерського монастиря, повз церкви Воскресенську і преп. Феодосія Печерського до П'ятницьких воріт і далі до Дніпра й Наводницької переправи. Третя вулиця пролягала перпендикулярно до двох попередніх. Вона вела з центральної площі містечка до Васильківських воріт, від яких далі йшла дорога на Васильків. Ансамблі вулиць містечка були багатоплановими, їх композиційні акценти постійно змінювалися.

При створенні архітектурного ансамблю Печерського містечка, імовірно, було застосовано такий поширений містобудівний прийом як ярусність. Збудова мала три основних яруси: нижній — земля, огорожа, ворота, стіни, низькі господарські споруди; середній — житлові будинки; верхній ярус — монастирські та парафіяльні храми, що здіймалися над загальним рівнем житлової забудови. Трьом ярусам забудови відповідали й три яруси сприйняття простору містечка. Нижній ярус — рівень людини, що йде або їде вулицями, — повний перешкод, розбитий на невеликі камерні простори, співмірні людині та її повсякденному життю. Середній ярус — більш розмікнутий за рахунок розрідженості житлової забудови — відсутності суцільного фронту будинків вздовж вулиці. В розривах між будинками, що стояли біля проїжджої частини, було видно споруди, що знаходились у глибині двору і на суміжних вулицях і провулках, що створювало враження простору. Верхній ярус ширше розсуває межі сприйняття містечка великою кількістю помітних з будь-якої його вулиці парафіяльних церков і монастирських храмів.

Храми в свою чергу були побудовані з урахуванням природного середовища, рельєфу, якому українська архітектура завжди підкорялась і тим підкреслювала його мальовничість.

При проектуванні містечка враховувалося не тільки його розпланування, а й об'ємно-просторова система. Таким чином, три компоненти, які склали об-

раз містечка — рельєф місцевості, домінанти, рядова вулична забудова — знаходились в гармонійному зв'язку, створюючи самобутній силует, який відображав функціональні особливості забудови [42].

Церкви Воскресіння Христового, Феодосія Печерського та св. Параскеви П'ятниці, розташовані вздовж основної магістралі, були головними акцентами в забудові його центральної частини і підкреслювали його суспільну значимість. На майдані між цими церквами розміщувався торг. Радіальний характер розпланування, крім розташування в'їзних брам на три сторони світу, зумовлювався центральним положенням ринкової площі.

В 1695 р., як бачимо на «Кресленику...» І. Ушакова, ці три храми, як й інша забудова Печерського містечка, були дерев'яними, але в останні роки XVII ст. — на початку XVIII ст., як і на території Києво-Печерського та Вознесенського монастирів, тут теж відзначається тенденція до заміни дерев'яних споруд кам'яними.

Церква Воскресіння Христового на плані І. Ушакова зображена дерев'яною рубленою триярусною, тричастинною спорудою, в якій, як вважають деякі дослідники, були поєднані функції церкви і дзвіниці. До високої центральної частини нижнього ярусу цієї споруди прилягали два низькі прямокутні об'єми: вівтар — на сході й бабінець — на заході. Другий ярус, що був у плані значно меншим за перший, являв собою відкриту каркасну дзвіницю, вкриту гонтовою куполоподібною покрівлею з м'якими криволінійними обрисами [43]. Над дзвіницею височів третій ярус — невелика банька-сторожка зі шоломоподібним покриттям і хрестом, у якій були влаштовані великі вікна. Цей храм замінив дерев'яну церкву, згадану А. Кальнофойським у «Тератургимі»: «в тому ж містечку церква Воскресіння Збавителя нашого Ісуса Христа» [44]. Храм за часів Кальнофойського теж був дерев'яним двоглавим з опасанням. Поруч з ним знаходилась невисока шатрова дзвіничка.

В 1696–1698 рр. на пожертвування київського полковника К. Мокієвського дерев'яна Воскресенська церква замінюється кам'яною [45]. В основу об'ємно-просторової схеми цієї споруди було покладено своєрідно трансформований тип тридільного, при ледь помітній хрещатості плану, типу храму [46] з трьома апсидами та одним розвинутим верхом. До середньої гратчастої апсиди храму прилягали дві нижчі, напівкруглі. Високий світловий барабан увінчувався бароковою банею з глухим ліхтарем і банькою [47]. Розміщення церкви в центрі площі зумовило її «всефасадність»: об'ємна композиція симетрична; північний, східний і південний фасади архітектурно тотожні. Відсутність насиченого декору, а також розміщені високо вузькі вікна надавали їй вигляду оборонної споруди [48].

Храм св. Параскеви П'ятниці знаходився в районі теперішніх Верхніх Московських воріт. Це була одноглава дерев'яна церква, про яку А. Кальнофойський писав: «Церква на горі тій, на якій містечко монастирське, стара вже, Святої Діви Печерської, Русь посполита П'ятницею називає» [49].

Церква Феодосія Печерського в першій половині XVII ст. була дерев'яною і разом із дерев'яною дзвіницею займала загороджене подвір'я.

Священиками цього храму, починаючи з 1614 р., коли архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький надав цей сан Полікарпу Борзаківському, і до кінця XVIII ст. були кілька представників цього шляхетного роду. Так, на початку 1660-х рр. священиком Феодосіївської церкви був Костянтин Борзаківський, в 1665–(?) — Олексій Борзаківський, а 1685 р. — Яків Федорович Борзаківський, який належав до роду, що поминався у Києві: Прокіп, ієрей Гаврило, Федір, ієрей Олексій, Марія, ієрей Яків, ієрей Гаврило, Ганна, Антонія... [50]. В (?)–1693–1744 (?) рр. священиком Феодосіївської церкви був Василь Костянтинович Борзаківський. Ще один Василь Борзаківський, священик Феодосіївської церкви, згадується в написі на «Євангелії», яке було вкладено 1796 р. на його прохання в цей храм [51].

Судячи з зображення церкви Феодосія Печерського на плані І. Ушакова 1695 р., вона була до цього часу перебудована. Це, вірогідно, сталося в 1670-х рр. [52]. Новий дерев'яний храм звели на тому самому місці, де традиційно, починаючи з давньоруських часів, стояли, почергово, храми під цією саме назвою. Переказ зберіг пам'ять про першу дерев'яну церкву, збудовану на місці, де зупинялась урочиста процесія при переносі 1091 р. при великому князі Всеволоді Ярославичі мощів св. Феодосія Печерського з Дальніх печер до відбудованого Успенського собору Києво-Печерського монастиря [53]. Аналіз топографічних умов і розташування базисних споруд та комплексів дозволяє стверджувати, що місцезнаходження храму, що зберігся до наших днів, відповідає місцезнаходженню більш ранніх храмів на цьому ж місці.

1672 р. в церкву Феодосія Печерського «для охоронення града Києва» було передано дві ікони у срібних, позолочених окладах: «Печерська Богородиця живописне джерело» та «Преподобний отець Сергій Радонезький чудотворець» [54]. Обидві ікони згадуються також у «Росписном списке» Києва 1695 р. [55]. 1699 р. цю церкву було розібрано, і на кошти київського полковника Михайла Сухарьова і «всех того полку чинов и добрходцев» перенесена у Печерське відділення Старого Києва (в XVII ст. тут знаходилось подвір'я лаври), де була відновлена з використанням конструкцій від знесеної споруди під іншою назвою: в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці [56]. А на Печерську, на місці знесеної церкви, у 1700 рр. коштом Костянтина Мокієвського була побудована нова кам'яна Феодосіївська церква [57]. В плані вона, як показали археологічні дослідження, майже повністю повторювала загальні розміри попередньої дерев'яної церкви 1695 р. Під час досліджень було виявлено також залишки тогочасної дерев'яної підлоги [58]. Підлога у новій кам'яній церкві була влаштована з шестигранних керамічних плиток, що чергуються з квадратними. В апсиді підлога, яка підвищувалася на 20 см над підлогою загального об'єму споруди, була вкрита цеглою звичайної форми.

Архітектурні форми нового храму повторювали тип дерев'яного тричастинного триглавого кам'яного храму. Саме ці форми має храм і зараз завдяки реставрації, проведеної в 1964–1969 та 1984–1985 рр. [59]. Основна вісь церкви орієнтована у напрямку схід-захід. Кожна частина церкви відділена від іншої високими арками трицентрового обрису. Апсидна частина — п'ятигранна, інші — прямокутні, перекриті зімкненими склепіннями. Церква має три куполи на ґратчастих світлових барабанах, увінчані баньками. Перехід від прямокутних об'ємів до ґратчастих куполів здійснюється за допомогою трикутних парусів. Купол західного об'єму спирається із заходу й сходу на зовнішню стіну і підпружну арку, а з півночі й півдня — на напівциркульне склепіння. У цій частині знаходились хори, на які вели гвинтові сходи, висунуті на північні й південні фасади.

Фасади храму розчленовані лопатками і увінчані розвинутим розкрепованим карнизом. На північні й південні фасади виходять по три подовжені, обрамлені наличниками віконниці, що закінчуються трикутними сандриками. Віконниці вгорі заовалені, над ними влаштовано ніші, в яких раніше знаходились мальовані зображення святих. Такі самі вікна, але без ніш угорі, знаходяться на гранях східного об'єму. Сходи діляться на два яруси карнизом, який переходить на західний фасад, сягаючи двох середніх лопаток, які відділяють середній відсік фасаду від бічних. В середній частині західного фасаду знаходиться портал з напівокруглим завершенням, з дуже висунутим наличником і трикутним сандриком. Над ним — глибока ніша і віконниця, яка знаходиться серед складного декору розкрепівок. У бічних частинах, у два яруси, розміщено невеликі віконниці з химерними лиштвами й трикутними сандриками [60].

* * *

За часів А. Кальнофойського до південно-західного рогу огорожі Києво-Печерського монастиря прилягала окрема загороджена територія, з не правильними обрисами у плані. На плані 1638 р. тут зображений серед інших дерев'яних споруд невеликий одноповерховий «будинок для гостей, для законної братії та пілігримів». Напевне, саме на цьому дворі митрополит Петро Могила заснував «шпиталь при церкві св. Феодосія», згадуваний в його духівниці. Як відомо, цей митрополит розпорядився, аби половину всіх наявних грошей, а також коштів, одержаних від продажу, належних йому вина і меду спрямовувались на благодійні цілі. Так, у заповіті він вказав на необхідність передачі: «до дівочих монастирів і до шпиталів... особливо на шпиталь, мною (митрополитом Петром Могилою. — О. С.) фундований, в святого Феодосія в містечку Печерському півтори тисячі золотих дати, щоб та сума закладним записом на якихсь певних маєтках забезпечена була і щоб утримання щорічне вічно йшло на цей шпиталь» [61].

Поряд з церквою Феодосія Печерського, як і біля інших православних храмів, знаходилось кладовище. На ньому та всередині храму, як показали архе-

ологічні дослідження, досить тривалий час ховали померлих. Так, серед одинадцяти поховань, досліджених 1986 р., більша їх частина відносилась, принаймні до XV ст., до часів, що передували будівництву церкви, зображеної на гравюрі 1638 р. з книги А. Кальнофойського «Тератургима». Одне з поховань, як свідчить посвятительний напис на надмогильній плиті, належало Пелагеї Юрїївні Гамалинській, що померла 1621 р. [62].

* * *

Храми Печерського містечка були оточені будівлями різного призначення. Значне місце у забудові належало житловим будівлям. 1706 р. у Феодосіївському приході було «до 200 дворів» [63]. У Воскресенському приході нараховувалось до 100 дворів [64]. У розписах Києва 1682 р. відзначалося: «Перед Печерським местечком посад (на територіях поруч з церквою Спаса на Берестові. — О. С.), а на посаде живут Печерского монастыря и иных монастырей подданные, которые от воинских людей из деревень и сел, сбежав, поселились» [65]. До початку будівництва 1701 р. земляної бастионної фортеці у Печерському містечку за заявою архімандрита Лаври «було підданих монастирських чиншових, що мали торгові промисли, п'ятсот дворів, з них окладу 2000 крб., ординарних селян чорної роботи 390 дворів з окладом у 390 крб., слуг монастирських для посилок та іншого послугу — 65, разом 955 дворів» [65а].

Слід зазначити, що в 60–70-х рр. XVII ст. серед цих «підданих» був вищезгаданий Максим — родоначальник роду Максимовичів. Як відомо, сини Максима вийшли в перші лави церковної ієрархії й козацької знаті [66]. З 1676 р. Максим вже тримав у Печерському містечку оренду, а в середині 80-х років став одним з найбагатших і найвпливовіших людей не тільки у Києві, а й на всій Гетьманщині. В 1686 р. у його руках фактично зосереджувалась майже вся київська околиця. Максим мав у Печерському містечку власний будинок, в якому приймав дуже поважних гостей. У нього часто бенкетували київські військові та цивільні власті, про що неодноразово писав у своєму щоденнику Патрік Гордон. «Був з іншими на святі у відкупника Максима» — пише він одного разу, або: «були в Печерському монастирі в Антонія (Антонія Тарасевича, намісника Києво-Печерської Лаври. — О. С.) і Максима» тощо. Мешканцям Печерська (1693 р.) був сина Максима Антон — шляхтич гербу «Пелеш» (зміненого) [67], майбутній значний військовий товариш (1711–1716 рр.), бунчуковий товариш (?–1724–1728), одружений з Оленою Степанівною Отрохович — донькою чернігівського вїйта [68]. Відомий також «обиватель печерський» Іван Влох Маляр, який у січні 1698 р. придбав у Іллі Войтешенка Пальчиковича Бутримівський плец, а 15 липня 1710 р. під час мору заповів Бутримівські ґрунти священику Феодосіївської церкви Василю Костянтиновичу Борзаківському. На Печерську мешкав О. Є. Новицький — заможна людина, фундатор кам'яної Зачатіївської церкви на Дальніх печерах. У «Рос-

писном списке» Києва 1695 р. згадується серед жителів містечка такий собі Василь Ісаєв та вдова гінця Івана Толстого — Агафія. З 1650-го до 1710 р. на території Печерського містечка мешкав Іван Барський, предком якого, як він вважав був роду Григоровича, представник шляхетного роду гербу «Любеч». З Іваном Барським проживали в містечку його сини Кирило та Григорій. Тут, на Печерську 1701 р. у Григорія Барського народився син Василь — майбутній славетно відомий мандрівник по країнах Сходу, автор ілюстрованих мемуарів. Другий син Григорія — Іван, став відомим міським архітектором, автором багатьох відомих об'єктів архітектури — Покровської та Набережно-Микільської церков, «старого» Гостиного двору, «академічної» бурси, келій Грецького монастиря, дзвіниці Катеринської, Петропавлівської, Успенської та Царекостянтинівської церков, фонтана «Феліціал» тощо.

Відомо, що в Печерському містечку 1685 р. зупинялася на ніч разом із «своїми синами і всією світою» дружина гетьмана І. Самойловича, яка приїхала на похорон своєї дочки, дружини київського воеводи. Мабуть, гетьман, або його зять теж мали на Печерську власні будинки.

Тобто в період, що розглядається, серед мешканців Печерського містечка бачимо досить заможних городян, які, без сумніву, мали тут будинки, що відповідали майновому статусу їх власників.

Житло багатих власників в цей час зазнало певних змін, оскільки будинки найбільш заможних з них перестали бути місцем тільки приватного життя. У побут козацької верхівки поступово входить звичка до публічних зустрічей кола осіб, які мали досить високі чини і зараховувались до «іменитих». Нові вимоги мали на меті зблизити форми життя людей цього кола з європейським; залучали привілейовані прошарки населення до сфери державного життя. Результатом цих нововведень стала вимога зведення житлових будинків, придатних для суспільно-громадських функцій і розраховані на багатьох відвідувачів.

Це значною мірою стосується будинків, збудованих на території Печерського містечка. Графічні документи, що є в розпорядженні дослідників, не дають можливості з достатньою впевненістю реконструювати розпланування цих споруд, що належали різним верствам населення. Можна лише припустити, що тут були різні варіанти будівель (одно-, дво-, трикамерне житло). На основі трикамерного типу житла в Україні, як відомо, були поширені два варіанти його розпланувального рішення, які у свою чергу, дали свої різновиди розпланування: «хата і хатина», «хата через сіни», «хата на дві половини». Аналіз архівних та польових етнографічних матеріалів показав широке побутування на Україні вже на початку XVII ст. у середовищі різних категорій дрібної шляхти деяких регіонів жител з розплануванням, при якому житлова кімната виділялася від ванькіру чи комірчини шляхом поздовжнього поділу [69]. Цілком імовірно, що основні прийоми розпланування житла, які мали спільну для всіх районів України ор-

ганізацію приміщень, використовувались і на Печерську. Але нові вищезгадані вимоги до житла зумовили збільшення деяких приміщень, що використовувались для прийому великої людності. Деякі заможні городяни могли мати у дворі по дві й навіть більше хат з двома світлицями. Популярним для замодних городян було житло за типом «покої — сіни — пекарня». Воно означало певну диференціацію покоїв шляхом відокремлення кухні від житлових приміщень [69а].

На прийоми будівництва тут, як і в будь-якому іншому місті, впливали специфічні місцеві чинники: природні, історичні, економічні, етнічні та інші. Слід відзначити, що певні стійкі архітектурно-розпланувальні й конструктивні рішення житлових будівель з господарськими спорудами у кожному природно-географічному регіоні України були зумовлені специфічними для нього кліматичними факторами: сонячним освітленням, температурою і вологістю повітря, кількістю опадів, переважаючим напрямком вітру тощо.

У розташуванні житла на території містечка важливу роль відігравала його орієнтація відносно сторін світу. На «Кресленику...» 1695 р., як бачимо, житлова забудова орієнтована переважно на південний, сонячний бік, що було зумовлено також низкою функціональних і художніх завдань. Зафіксовані у цьому документі споруди донесли до нас конструктивні й композиційні прийоми, а також своєрідні художні образи забудови містечка. Це були одноповерхові прямокутні в плані дерев'яні будівлі зрубної конструкції, вірогідно, з соснового бруса, під дво- і чотирискатними дахами, вкриті тесом. Підлоги в цих спорудах були з дерев'яних дошок на соснових лагах. Вікна виготовляли зі скляних шиб різного розміру у дерев'яних рамах або в олов'яних «оболонях». У конструкціях фундаментів споруд, а також для дерев'яних льохів щонайшвидше за все використовували дуб як більш довговічний і міцний. Широке використання у будівництві деревини як основного матеріалу пояснюється наявністю лісів у цьому регіоні, а також легкістю її обробки, зручністю транспортування. Своєрідність і добротність житлових будинків киян відзначав свого часу Павло Алеппський: «Дома в этом городе великолепны, высоки и построены из бревен, выстроганных внутри и снаружи». І хоча наведений опис стосується іншої частини міста і зроблений у більш ранній період, він, певна річ, відображає ситуацію з дерев'яною житловою забудовою Печерська наприкінці XVII ст. Це підтверджують результати археологічних розкопок.

Пожвавленню мурованого будівництва житлових будинків сприяло, ймовірно, нагромадження великих коштів у козацької верхівки. Проте конкретних прикладів відомо мало, і до сьогодні таких пам'яток збереглося небагато. Здебільшого це були одноповерхові будівлі простої конфігурації з товстими стінами, на які спиралися циліндричні перекриття. Фасади були декоративно оздобленими, що відповідало тогочасним смакам. Не був винятком і Печерськ. В останні роки XVII ст. і до початку будівництва 1706 р. нової фортеці деякі дерев'яні

житлові будинки, як і культові споруди, могли бути замінені мурованими. Але, на жаль, жодна з житлових споруд того періоду тут не збереглася й археологічно поки що не виявлена. Проте 1991 р. на вул. Січневого повстання навпроти будинку № 19 археологи виявили залишки будівлі, що могла належати до житлової забудови. Неподалік цієї споруди було виявлено археологічний об'єкт XVII–XVIII ст. — яму, заповнену різноманітними відходами будівництва: цеглою, каменем, штукатуркою, колодами [70], які свідчать про наявність у цьому районі кам'яних споруд.

Опалювалися житлові будинки грубами та печами, що зводилися на окремих фундаментах. В багатших оселях топилося в каміні й грубі; печі, як правило, облицьовувалися кахлями. Розмаїття сюжетів і колірної гами, виблиск поливи робили опалювальні пристрої окрасою інтер'єру.

У побуті заможних верств населення в той період стає відчутним вплив смаків нового часу. Барокового характеру набувають різні забаганки цього прошарку суспільства. В інтер'єрі з'являються новомодні меблі. В оселях можна було зустріти не лише ікони, а й колекції портретів та зброї, бібліотеки, зарубіжні газети. Вироби зі східних та західноєвропейських тканин тощо. Відомо, наприклад, що серед майна, яке належало гетьману І. Самойловичу, були: «завіс атласной к постелі, другой золотоголовой, ціна им 400 рубл.». В побуті використовується срібний, іноді позолочений, а також циновий посуд: кубки, кухлі, келишки, чарки, коновки, штофи, тарілки, полумиски, таці, ложки тощо, що відзначалася вишуканим художнім оформленням. Так, серед посуду та столового приладдя гетьмана І. Самойловича були навіть золоті речі: «ковш золотой 100 червонных..., ложка золотая, пара ножей с кхонты червчетыми, в ковцежці 120 р.». Коштовні, вишукані речі прикрашали житло й використовувались у побуті не лише гетьмана, але й широкого кола заможних громадян Гетьманщини. Столове срібло купували за кордоном, на ярмарках або в інших осіб. Багато речей виконували на замовлення місцеві або іноземні ювеліри [71].

На західноєвропейське походження деяких з них вказують такі назви, як «польская посудина» та «аглицкая цьна». Частина цинового посуду виготовлялась місцевими майстрами-конвісарами. Цінувався також посуд мідний і бронзовий (мосенжний, мосяжний): ковші, чайники, казанки тощо. Більшість цих виробів виготовлялася місцевими майстрами-людвісарами. З письмових джерел найбільшу інформативність щодо асортименту, ціни, кількості металевого посуду, яким користувались у цей час у побуті, мають описи майна козацької старшини. Користувались заможні прошарки суспільства й імпортом «криштале-вим» склом, що коштувало дорого. Звичайно, в побуті широко використовувався і дешевий посуд переважно місцевого виробництва [72]. Але в писемних джерелах про нього згадується набагато рідше. Уявлення про ці речі дають здебільшого археологічні матеріали. Києво-Печерський монастир теж мав власні гуті.

Гутне скло та керамічний посуд не були надто дорогими і постачалися у великій кількості для господарських потреб.

Дані археологічних досліджень підтверджують, що в побуті городян Печерського містечка дуже широко використовувалися керамічні вироби. Великий попит у місцевих жителів на кахлі, столовий та кухонний посуд, інші речі з кераміки зумовив розвиток відповідного ремесла в містечку. Це підтвердили й археологічні дослідження 2000 р., під час яких у Лаврському провулку було виявлено рештки гончарного горна XVII–XVIII ст. та фрагменти кераміки цього часу: столового посуду та кахлі. Тобто на території містечка, крім житлових дворів, розташовувались окремі ремісничі комплекси.

В побуті гетьманів, митрополитів, козацької верхівки використовувались для пересування карети й коляски. Найбільш парадним був виїзд вищого церковного ієрарха, що займав важливе місце в урочистій церемонії митрополичого двору, коли митрополит відкрито з'являвся перед народом або під час прийому найбільш поважних осіб, супроводжувала досить поважна світа. Їздив він у розкішній кареті. У свій час Павло Алеппський так описав її: «Патриарха (антіохійського патріарха Макарія. — *О. С.*) посадили в монастирський екіпаж, имеющий вид царского, покрытый позолотой, а внутри весь обитый красным бархатом...» [73]. За гетьманів Самойловича та Мазепи, вірогідно, мало що змінилося. В описі майна гетьмана Самойловича значаться дві різьблені та мальовані «парсунами» карети і коляски [74].

Житлова забудова Печерського містечка була сконцентрована в межах оборонного валу в південно-західній частині фортеці, що розділялася кількома провулками. Поза укріпленнями вона розміщувалася з південного, західного та північного боків від нього. Тобто, як і інші міста, містечко складалося з власне міста, обнесеного земляним валом, і підварків (околиць).

Аналіз графічних документів XVII ст. дозволяє зробити висновок про те, що містечко не мало суцільної забудови. Квартали неправильних обрисів, монастирські території, маєтності парафіяльних храмів та городян були обнесені парканами й тинами. Звичайна міська садиба на Печерську в XVII–XVIII ст. могла включати, крім житлових будівель, лазню, мурований льох [75], стайню, сараї, в тому числі для возів і карет, тощо.

Забудова, за винятком церков, була представлена невеликими одноповерховими будиночками, що були вільно розташовані на території з маєтками. Вікна будинків часто виходили з одного боку — в сад, а з другого — на вулицю [76]. Деякі споруди стояли всередині садиби.

Плануючи містечко, будівничі, яким, напевно, був відомий візантійський закон апосії, дотримувались вимоги залишати між будинками «проміжки» на природу и храми. Забудова була розділена великими ділянками садів і городів — обов'язковою складовою кожного двору. Традиційна структура житлових дворів

— зосередження багатьох житлових і господарських будівель вздовж вулиць і розміщення городу і саду на «задніх землях». Ці землі, розмежовані вздовж паралельних вулиць, зливались у центрі обмеженої ними території й утворювали всередині містечка великі земельні ділянки. Жоден будинок не заважав іншому мати «вид на природу», створюючи враження великої широкої вулиці. Будинки на вулицях, то відступаючи у глиб ділянки, то виступаючи наперед, створювали мальовничі куліси, знищуючи монотонність, створювану будинками, вишикуваними в один ряд. Особливості структури житлової забудови «містечка», оточеної зеленню садів і відділеної від гамірних проїжджих вулиць, створювали світ власне сільського ландшафту.

Підїжджаючи до Печерського містечка з боку Василькова, супутники антіохійського патріарха Макарія їхали «среди бесчисленных садов, где несчетные тысячи ореховых и шелковичных деревьев и множество виноградных лоз». Павло Алеппський зауважив, що «в каждом саду находится жилище его владельца. Всего около 4—5 тысяч домов с 4—5 тысячами садов, и все они составляют владения упомянутого (Киево-Печерского. — *О. С.*) монастыря». «Затем мы прибыли к большому городу со стеной, рвом и множеством садов и, въехав в царскую широкую улицу, проезжали сначала мимо монастыря для монахинь из благородных семейств (Вознесенского. — *О. С.*)» [77].

В часи Мазепи містечко так само потопало в зелені садів. Зелені насадження, які є органічною частиною культурних великих міст, відігравали провідну роль у піднесенні благоустрою та поліпшенні зовнішнього вигляду Печерського містечка. Мальовничий рельєф, помірні кліматичні й природні умови, близькість Дніпра робили його одним з найкрасивіших не тільки в Києві, а й у Гетьманщині. І. Лук'янов 1701 р. зауважив, що: «Около монастыря (Киево-Печерского. — *О. С.*) слобода зело велика и садов многое множество; торг у них около монастыря своего» [78].

На Печерському торзі здійснювалася інтенсивна торгівля, чому сприяло його зручне розташування біля Дніпра, наявність власної Наводницької гавані та перевозу. Отримало містечко і складське право. Це підтверджується царською грамотою 1680 р., що дозволяла іноземним купцям «в том местечке Печерском торговать и товары складывать» [79]. Завдяки зручному топографічному положенню містечко успішно конкурувало з Подолом. Торгівля давала значні прибутки Києво-Печерському монастирю, оскільки саме він володів містечком [80]. Тут розміщувалися «ряды и лавки» й інші комерційні будівлі. На «Кресленнику...» 1625 р. ці споруди зображені зосередженими біля башти Кущника.

Торгували на Печерську здавна не тільки місцеві городяни, а й купці, які приїздили з товарами з Литви, Польщі, Молдавії, Московської держави і т. ін. Відомо, наприклад, що вищезгаданий житель Печерського містечка Максим провадив значний торг з Правобережною Україною, з Польщею та Молдавією.

Наявність у містечку жвавого торгу, присутність тут, окрім місцевих жителів, великої кількості торговців, паломників і богомольців зумовлювало гостру потребу у розвиненій інфраструктурі послуг, передовсім у гостиних дворах та корчмах. Слід зауважити, що корчми, як правило, поєднували функції торговельного закладу і готелю і належали до одного з типів громадських будівель. У корчмі подорожній міг переночувати і поїсти, тут місцеві жителі могли проводити громадські заходи. Тобто, корчми були своєрідними закладами з різноманітними функціями — економічними, суспільними, культурними. Тому будували їх більш помітними і значимими, ніж звичайна забудова. На «Кресленику...» І. Ушакова корчма, вірогідно, зображена в центральній частині у вигляді одноповерхової поштукатуреної споруди.

Архітектура корчми бере початок від житлових будівель, що пов'язано здебільшого із спільністю низки функцій цих будівель. Можна припустити, що для архітектури корчми був характерний економічний принцип поєднання різних конструктивних схем. Громадську частину, можливо, рубили із колод або брусків, а основу таких приміщень, як конюшні, складали стовпові конструкції. Обов'язковим елементом інтер'єру громадського приміщення корчми була піч. Найзручніше місце для неї було в кутку біля стіни, що відокремлювала сіни від власне шинка. Якщо корчма мала кухню, то жерло печі, напевне, було повернуте до неї. Печі в корчмах у розглядуваний період, ймовірно, облицьовувались кахлями.

Дослідники вважають, що корчми [81] були обов'язковим атрибутом міського статусу населеного пункту. Аналіз прибутків від корчом, переважно від продажу тут горілки, свідчить про високі відсотки від них у загальному обсязі прибутків. Цим також пояснюється те, що незважаючи на загальне давнє негативне ставлення у суспільстві до корчми та корчмарів, ці заклади були досить поширені, зокрема і у володіннях монастирів.

Не було винятком і Печерське містечко. Корчми посідали важливе місце в його структурі. Археологічними дослідженнями виявлено дві корчми і гостиний двір, що функціонували на території містечка в різні часи. Так, одна з корчем, що припинила існування, можливо, 1651 р. під час взяття Києва військами Януша Радзивілла, була зафіксована під подошвою земляного валу Спаського бастіону Печерської фортеці XVIII ст. Вона розташовувалася за 8 м на південний схід від центральної апсиди церкви Спаса на Берестові [82]. Розкопками було відкрито північний кут споруди, більшу частину якої перекривав вищезгаданий земляний вал. Споруда була дерев'яною та мала цегляну піч. Ідентифікувати цю споруду як корчму дозволив археологам склад виявлених тут знахідок: велика кількість посуду для пиття, фрагменти люльок тощо [83]. Друга корчма знаходилась біля церкви Воскресіння Господня [84]. Тут теж було виявлено велику кількість фрагментів побутової кераміки та скляних виробів початку XVIII ст. [85]. На жаль, залишки самої будівлі не збереглися, тому будь-які міркування щодо її

архітектури поки що слід визнати умовними. Велике значення для належного функціонування корчми мала добра організація під'їзду до будівлі, яка дозволяла відвести достатньо місця для конов'язу. З огляду на те, що на Печерську знаходився великий торг, коней та візків збиралось тут дуже багато. Тобто навколо корчми повинна була залишатися певна незабудована територія.

На «Кресленику...» 1695 р. привертає увагу зображення подвір'я в центрі Печерського містечка між церквою Феодосія Печерського та Вознесенським монастирем, що має незвичний в'їзд і може, на нашу думку, бути ідентифіковане як гостиний двір. Це підтверджують і виявлені тут археологічні матеріали. Під час нагляду за земляними роботами при прокладанні дренажної системи 1992 р. біля воріт південного фасаду будинку Арсеналу XVIII ст. (у 8 м від фундаменту споруди) були виявлені конструктивні елементи будівлі, що на межі XVII — XVIII ст. входила в комплекс вищезгаданого гостиного двору, а також велику кількість кухонного та столового посуду (миски, сковороди, макітри, глечики з кришками, горщики). Специфічний склад та обставини локалізації цих знахідок дозволяє ідентифікувати цю споруду як кухню та їдальню гостиного двору.

* * *

Були в містечку також споруди, що належали військовому відомству. Так, наприклад, в «Росписном списке» Києва 1695 р. згадується про кілька «оружейных анбаров» — будівель, де зберігалася зброя та боеприпаси: «А в остатке в онбаре положено на 4-х станках 100 стволів, 34 ствола без станков... В онбарах же в 3233-х мушкетах, 5 отрывков мушкетных, 5 стволів роздутых... а ныне в онбаре 76 пищалей, 7 стволів..., 50 мушкетанов и подкопам з замками, 11 карабинов с замками добрых, з 61 карабин худых и ламаных..., 187 стволин карабинных, 5 пистолей...». Оскільки у фортеці було багато «пушечного зелья», тут обов'язково знаходились порозові погребі для його зберігання.

У «Росписном списке» є також вказівка, що у фортеці були «зелейного дела завод» та «фетильный завод». Крім того, тут були окремі будівлі, в яких складувались «к подкопному делу припасы» та «к гранатному и к огнестрельному делу припасы» (ртуть, «сулема», «антимония», скипидар, коров'чий войлок тощо).

Складських будівель у фортеці, зважаючи на кількість та номенклатуру різного інвентарю та речей, які тут зберігалися, було чимало. Наприклад, тут мали бути склади, де зберігався інвентар для ремонту та будівництва фортечних споруд: лопати, кайла, «резцы, что дерн режут», ломи, сокири, пили тощо, перелік яких в «Росписному списке» 1695 р. досить великий. Ці будівлі розташовувались, вірогідно, неподалік від оборонного валу.

Крім того, поруч з кріпосними воротами мали розміщуватись складські будівлі або навіси для зберігання оснащення для підйомних мостів: «цепи подъемные мостовые», залізні кільця й петлі, осі, дубові косяки тощо.

Біля фортечних брам розташовувалися також приміщення для вартових — кордегардії (караульні). Для розміщення гарнізону у фортеці мусимо існувати окреме подвір'я з казармою. Ці споруди мали вигляд невеликих дерев'яних будинків під двосхилими дахами.

Була у фортеці кузня (можливо, не одна, оскільки у наведеному вище «Списку» згадується: «3 меха кузнечных», «2 наковальни кунечных», «5 клещей кузнечных», «пилы кузнечные быльшие и малые» тощо), а також конюшні та комори для зберігання продовольчих запасів та обмундирування тощо.

Як відомо, в районі Печерського містечка у XVII ст. існував наплавний міст (міст на байдаках) через Дніпро, який називався Спаським. З 1702 р. він влаштувався щорічно. Для його наведення у фортеці в окремих складських спорудах та під навісами зберігалась велика кількість «мостовых припасов»: якорі, залізні скоби, кільця, гаки, канати, колоди, бруски, «тесниці», «драниці», кілки, палі тощо. Частина дерев'яних виробів могла складуватися біля причалу.

* * *

Внутрішні вулиці укріпленого валами та палісадами Печерського містечка, що з'єднували Київську та П'ятницьку дерев'яні брами, були південним відтинком шляху від Києва до Печерська, що йшов від монастиря. Справа за межами оборонного валу та рову Печерського містечка з північного боку від нього історично існувало відкрите поселення біля церкви Спаса на Берестові [86] відоме ще з 1581 р. Після Брестської церковної унії 1596 р. воно відійшло до маєтностей уніатського митрополита. У 1631 р. Петру Могилі вдалося повернути «Спаський кут з церквою мурованою» під юрисдикцію Печерського монастиря [87]. На плані Києва 1638 р. воно також позначене як «кут Спасский». За цим планом він доходив до яру біля Пустинно-Микільського монастиря. На «Кресленику...» 1695 р. це поселення «с каменной церковью во имя Преображения Господня» [88]. Від нього йшла пряма дорога в Києво-Печерський монастир, яка, перетинаючи рів з перекинутим через нього мостом, підходила до арочного проїзду в монастирській огорожі й далі пролягала по монастирській вулиці до Успенського собору. Візуальна вісь між цими храмами зберігалась до середини XIX ст.

Території, що прилягали до церкви Спаса, що тривалий час функціонувала як парафіяльний храм Печерського передмістя, були зайняті будинками причту із службами, а також кладовищем. Кладовище церкви Спаса на Берестові найбільш досліджене, за винятком некрополя Успенського собору з кладовищ Печерського містечка. Поховання його були виявлені під час робіт з підсилення підмурків церкви на початку XX ст., про що повідомляла археологічна хроніка 1911 р.: «Для укладки нового фундамента роют вдоль стен (церкви Спаса на Берестове. — О. С.) глубокие рвы. Во время этих работ найдено много погребений эпохи XVI—XVII вв. Вследствие исключительных свойств почвы костей почти

не сохранилось, но уцелели остатки одежды, обуви, парчовые покрывала, міс- тами даже части гробов. Погребения преимущественно духовные» [89]. В літе- ратурі початку ХХ ст. згадується «прекрасный украинский убор XVII ст.» із од- ного з поховань, що зберігався на початку ХХ ст. в ризниці Спаської церкви. Слід зазначити, що внаслідок будівельних робіт, які виконувались 1911 р., похо- вання, що потрапляли у трасу вищезгаданого рову, були знищені.

Сучасні археологічні дослідження некрополя підтвердили датування XVI–XVII ст. Деякі фахівці вважають, що некрополь формувався переважно піс- ля ремонтних робіт Петра Могили.

* * *

Далі на шляху до Києва на відстані близько 1 км від Печерського монасти- ря віддавна існував Микільсько-Пустинний монастир.

Г. Л. де Боплан 1640 р. відмітив, що він «розташований в дуже гарному місці між Києвом і Печерами» [90]. До цього монастиря від вищезгаданого шляху вів узвіз. Стосовно цього А. Кальнофойський зауважив: «по тому ж правому боку (що й церква Спаса на Берестові. — О. С.) пройшовши трохи дороги, є доріжка до монастиря святого Миколи Пустельного». Монастирські споруди розміщу- валися на терасовому виступі високого дніпровського схилу, що був захищений з усіх боків глибокими ярами. На плані 1638 р. є зображення дерев'яного трича- стинного триглавого Микільського храму, а також огорожі навколо монастиря над головними ворітьми якої височіла дзвіниця. З боку Дніпра в огорожі були влаштовані ще одні ворота, від яких вела «стежка до перевозу на Дніпрі». На по- чатку XVII ст. цей монастир був за розмірами земельних володінь, впливом та багатством другим серед монастирів Києва після Києво-Печерського [91].

Місцевість вздовж шляху від Києва до Печерська, що називалась «Довгою нивою» і теж належала цьому монастирю, тоді була вже розчищена від лісу, і тут сформувалось монастирське поселення. Загальна чисельність його мешканців на межі XVI–XVII ст., за підрахунками фахівців [92], сягала 300 осіб. У правово- му відношенні його населення вважалося окремою юрисдикцією, але близь- кість до Печерського містечка, яке мало більший потенціал і можливості роз- витку, згодом перетворила це поселення на його передмістя.

Обабіч шляху від Києва до Печерського містечка стояв стовп-каплиця з іконою св. Миколая Мирликійського. Вперше він згадується 1655 р. ігуменом Пустинно-Микільського монастиря Інокентієм Гізелем. Архівні документи свідчать про близькі стосунки ігумена з Богданом Хмельницьким та його при- четність до налагодження політичних контактів з Москвою. Відомі послання Інокентія Гізеля до царя Олексія Михайловича. Саме в цей час до Микільсько- Пустинного монастиря, як вважають деякі дослідники, потрапив «древній образ святого Миколая», створений за списком з «Сийського иконописного подлин-

ника» XVI ст., який у свою чергу був написаний за «давньогрецьким взірцем» [93]. Згодом на місці стовпа-каплиці була зведена дерев'яна церква, зображення якої бачимо на «Кресленику...» 1695 р. І. Ушакова.

1713 р. при Київському генерал-губернаторі Д. М. Голіцині замість дерев'яної церкви була збудована кам'яна оригінальної стовпоподібної форми. Це був тридільний храм зального типу з гранчастою апсидою зі сходу. Він мав одну високу ярусну баню дуже пластичних обрисів. Західний фасад прикрашав високий бароковий фронтон. У цей храм перенесли і древню ікону св. Миколая, де вона знаходилася до 1925 р. Після впорядкування нового монастиря сюди переселили ченців з «ветхого монастиря Святоникольського» [94]. 1701 р. обитель очолив Прокопій Калачинський, який обіймав ігуменську посаду до 1706 р. [95]. Відомо також про інші цінні вклади у цей монастир. Так, на Євангелії, випущеному 1697 р. друкарнею Києво-Печерської лаври, є такий запис: «Даем сие святое Євангелие в церковь Монастиря ветхого Святыя Христова Николая Пустынного Киевского Свято-Петропавловского монастыря глуховского, игумен Милетий. Року 1709» [96].

У 1690—1698 рр. неподалік від Микільсько-Пустинного монастиря Києво-Печерської лаври за проектом архітектора Й. Д. Старцева був зведений великий [97] Миколаївський собор. Фінансову підтримку в будівництві храму надав гетьман. Відомо, що витрати на зведення цього храму значаться в реєстрі, складеному в Бендерах: «на церкву св. Миколая київського з монастирем тощо більш ніж 100.000 зол.» [98].

В основу цієї споруди було покладено тип давньоруського хрестовокупольного шестистовпного храму з широкою середньою навою, розвиненим трансептом, трьома вівтарними апсидами. Проте при зведенні цієї споруди були застосовані й нові архітектурні прийоми, що значно збагатили її об'ємно-просторову композицію. Над західним фасадом з'явилося дві башти, які виділяються з площини стіни й увінчуються високими завершеннями. Широкий трансепт підкреслено на південному та північному фасадах великими виступами. Замість півкруглих закомарів на західному та південному фасадах зводяться фронти. Із західного боку під баштами прибудовується низький притвор. Вінчають собор п'ять широко розставлених бань. Все це надавало споруді нового вигляду. В обробці стін собору ордер застосовано на всю висоту. Розташування і пропорції елементів ордера підпорядковані загальній об'ємній композиції споруди. Напівколонни, які виразно виділяються на площі стін, розміщено на виступах цих кутів, що надає будівлі ще більшої гармонійності. Головний іконостас в храмі був семиярусним різьбленим і позолоченим.

3. Шамурина так описала цю унікальну пам'ятку: «Иконостас — огромная ажурная стена, вся сотканная из тончайших узоров — листьев, цветов, виноградных гроздей, словно кто-то развесил между алтарем и церковью громадный

кусок дорогого золотого кружева. Такі же іконостаси в бокових приделах і на хорах. Свет в соборі падає тільки зверху, із купола, надаючи ще більшу красу золотому кружеву іконостаса і киотов, таїнственну і мерцаючу».

Деякі дослідники вважають, що 1696 р. з нагоди важливої події — завершення будівництва цього величного кам'яного собору його фундатори — гетьман і його мати Марія-Магдалина подарували в цей храм коштовну гаптовану пелену «Покрова Богородиці» (1692 р.) [99]. На згадку про цю подію в ризниці цього храму зберігався портрет гетьмана. Збереглися також деякі інші вкладені в цей храм речі.

На південь від Миколаївського собору розташовувалася монастирська трапезна. Вона була побудована 1693 р. майже водночас із собором. Це була витягнута по осі захід-схід одноповерхова з льохом споруда під високим вальмовим дахом, що мала оригінальну розпланувально-просторову композицію. В центральній частині будівлі розташовувався великий прямокутний зал, перекритий склепінням, яке спиралося на центральний стовп. До цього залу примикали невеликий зал з віттарем та сіни. Фасади будівлі членувалися тоненькими напівколонками та увінчувався розкріпованим карнизом. Вікна прикрашали оригінальної форми сандрики, що нагадували півнячі гребінці, які ще й були оздоблені ліпленим рослинним декором.

* * *

Під час будівництва нової земляної бастионної фортеці мешканці Печерського містечка були переселені в інші частини Києва, в тому числі на Поділ: «Как закладена крепость, великое людям было воздыхание и плач, понеже дворы разметал, сады прекрасные вырубали и жильцам велено, где хотя жить искать. Но и самому Мазепе была скорбь немалая, понеже матир его гетманская была игумениею в Вознесенском панянском монастыру, шчо который стоял был противно самой святой брамы Печерско-Лаврсакого монастыря — також был упразднен и знесен на нижний Киев, на Подол на Житнее торжище, где церква Флора и Лавра — оныя належала до того ж монастыря, а на месте том соорудил по указу арсенал военный 1707 года» [100]. Тобто будівництво фортеці зробило повний переворот у цій частині Києва. Замість компактно розміщеного Печерського містечка з'являються нові заселені території: Васильківські Рогатки, слобідка Святоозерька та ін.. Слобідка Солоня Гірка, яка на плані І. Ушакова 1695 р. показана на схід від Печерського монастиря, залишилася на тому ж самому місці.

Кардинальних змін зазнала і територія власне Печерського містечка. «Где ныне, — писав архімандрит Сенютович 1719 р., — крепость своим в ней строением и амуницею zostает и где великороссийские люди живут ... подданные монастырские бывали. А ныне разве десятая часть оногo множества бывшего

подданных обрящется, из которых многие, не имеючи себе за недостаток и убожество никаких промыслов, для единого того в мазанках и землянках живут, которые с монастыря и хлебом питаются, а монастыря никаких против прежнего подателя не выстачают» [100а]. Деякі будівлі містечка були знесені. Замість них на території фортеці було збудовано багато нових споруд, які повинні були відповідати новим функціональним вимогам [101].

Деякі звільнені будівлі Печерського містечка були, ймовірно, використані для військових потреб. Під час будівництва Печерської фортеці тут в одному з будинків тимчасова резиденція гетьмана. Про це свідчить, наприклад, лист Пилипа Орлика до Київського митрополита Стефана Яворського: «В том же 1707 году, сентября в 16 день, там же на службе царского величества в Печерском, писал я... долгую экспедицию, которую писаниям продолжилъ до ночи». — Гетьман в цей час перебував «во внутренней своей комнате». Пилип Орлик в цей час теж мешкав у Печерській фортеці. В цьому ж листі він повідомляє, що повернувшись від гетьмана до своєї «квартиры и взявши денег..., выйшол, лежащим в куцах на улице и в богадельнях в Печерском застающим».

Таким чином, на початку XVIII ст. Печерське містечко як місце територіальної концентрації населення економічної, культурної та інших сфер діяльності зазнало кардинальних змін. Його територія була пристосована до нових потреб Російської імперії. При цьому майже всі його споруди змінили функціональне призначення.

Слід зауважити, що відомостей про забудову нової фортеці небагато. Але, враховуючи загальну архітектурно-будівельну ситуацію в Російській імперії, можна зробити деякі припущення з цього приводу. Так, відомо, що організацією проектно-будівельної справи і спостереженням за будівництвом в Росії на початку XVIII ст. займалася «Канцелярія городовых дел», створена близько 1706 р. Діяльність її базувалася на ряді указів, спрямованих на забезпечення «регулярности» забудови, дотримання червоних ліній, будівництво «в один горизонт» и «по архитектуре», тобто згідно з проектами архітекторів [102]. З розвитком масового будівництва, починаючи з 1709 р., гостро постало питання про характер забудови міст. Протипожежні й архітектурні вимоги найбільш задовольняло муроване будівництво, але за браком коштів, відповідних будівельних матеріалів, спеціалістів тощо, у зв'язку з війнами та з будівництвом нової столиці, був виданий указ 1714 р., який повсюдно забороняв кам'яне будівництво (крім нової столиці) [103]. Тому почали широко використовувати споруди фахверкового типу із заповненням з глини, криті дерном, черепицею або гонтом, так звані «мазанки».

Технологія їх будівництва була досить простою і полягала у спорудженні нескладного каркасу і обмазці його глиною. Будинки мазанкового типу були більш вогнетривкі, ніж дерев'яні. При відповідному розфарбуванні вони могли імітувати кам'яні [104]. Мазанки були нововведенням для Росії, тому для їх ши-

рокого запровадження необхідні були зразки, котрі забудовники могли наслідувати. Перші «образцовые мазанки» заклали 1711 р.

Деяке уявлення про ці будівлі дають гравюри Рудакова, Челнокова та Кірсанова, що ілюструють книгу Г. Богданова і В. Рубана «Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга» [105]. Як видно з цих малюнків, архітектура «мазанок», що були зразками як для приватних, так і для адміністративних будівель, вирізнялись простотою і аскетизмом. Фасади таких будівель, як правило, були позбавлені будь якого декору, крім примітивних наличників і карнизу. 1714 р. на зміну «мазанкам» прийшли типові проекти архітектора Домініко Трезіні [106]. При забудові Києво-Печерської фортеці теж, певно, орієнтувались на вищезгадані типові проекти.

Про зовнішній вигляд деяких з цих споруд, наприклад, будинків генерал-губернатора, канцелярії та житлового будинка, можна судити з рисунків із колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца. Так, оселя генерал-губернатора являла собою велику прямокутну в плані одноповерхову на кам'яному цоколі дерев'яну споруду з двадцятьма прямокутними вікнами на головному фасаді. Над центральною частиною будівлі знаходилась мансарда з великими вікнами. Споруду перекривав високий чотирихилий дах зі слуховими вікнами. До будівлі, що розташовувалася асиметрично, вели широкі сходи. Споруди канцелярії та житлового будинку значно менші за розміром, але їх архітектурний вигляд має багато спільного з вищезгаданою.

Змістовну інформацію про забудову фортеці в перші десятиріччя після завершення будівництва її головних оборонних укріплень містять офіційні описи Київської губернії, що були складені за наказом Петра I на початку 20-х років. Вони склалися за певними формами та правилами з метою отримання статистичних даних про різні губернії, в тому числі технічної інформації про їх оборонні споруди, запаси військового спорядження, кількість військових команд, продовольчі запаси. Кількість міського населення та його становий склад, а також промислові заклади, торгівлю і торгових людей (купецтво), прибутки від них у казну тощо. Для цього до місцевих канцелярій були надіслані спеціальні анкети («вопросные пункты») певного зразка. Були виготовлені такі анкети з інформацією і про Київ, в тому числі про його Печерську частину.

Підготовлені анкети по багатьох губерніях були отримані Сенатом, вірогідно, вже після смерті Петра I і своєчасно не були використані [107]. Лише 1727 р. статський радник, обер-секретар Сенату, один з наближених до Петра I урядовців І. К. Кирилов використав зібрані дані під час підготовки історико-географічної праці «Цветущее состояние Всероссийского государства» [108]. У цій праці він подав детальні відомості в тому числі і про Печерськ: «От Киева вниз Днепра по другую сторону Подолу под пустим замком, на пути к крепости Печерской, губернаторской великой сад виноградной и протчих знатных дерев

и овощей. Пониже того (саду. — *О. С.*) монастырь мужеский пустынного Николая, в нем церковь каменная, другая деревянная, от Киева верстах в 3-х.

Пониже оной новопостроенная в 1707 году Киево-Печерская крепость земляная великая. ... В Киево-Печерской крепости живут губернатор и коменданты, у которых особливые дворы деревянные. Гарнизонные афицеры и солдаты, киево-губернская канцелярия. В бывшем монастыре девичьем содержитца артилерия и артилерские припасы и амуниция, в котором церковь с трапезою и колокольнею каменные. Протчих приходских 4 церкви каменные.

Магазейнов хлебных и протчих довольное число, также австерия. В крепость Киево-Печерскую ворота: первые, Киевские от Подолу каменные, другие, Васильковские к Польше, третье, Днепровые. За тою крепостью слобода, принадлежащая к Печерскому монастырю, в ней церковь деревянная; другая слобода, новопоселенная салдатами и монастырскими подданными. Два гошпиталя, один для содержания больных солдат, при которых живет лекарь, другой для престарелых и нищих; при них же торговые ряды, австерия и почтовый двор» [109].

У фортеці була також тюрма. На це опосередковано вказує те, що сюди, «в каземати Печерської крепості», Д. М. Голіцин направляв 1710 р. заарештованого полкового обозного І. Т. Тимченка-Заборовського з сином [110].

Про місцезоташування об'єктів, згаданих у наведеному описі, можна дізнатись з більш пізніх, але ретельно складених планів, в тому числі з вищенаведеного плану 1739 р., а також з кресленика 1742 р. «План Печерской крепости с ближнею ситуациею и строением в каком состоянии оная ... находится и какого впредь исправлениям по приобщением при сем плане профилем и деталям требует», який був складений військовим інженером Дебоскетом. Цей план є найбільш близьким за часом до опису І. К. Кирилова із відомих нам.

І. К. Кирилов фіксував стан забудови на цій території після величезних будівельних робіт на Печерську, розпочатих за гетьманування І. С. Мазепи, а закінчених вже після його смерті. В цей час фортеця перетворилася на особливий містобудівний організм, ізольований завдяки еспланаді від прилеглих територій [111]. Проте історичні взаємозв'язки між Печерським монастирем й оточеною земляними валами територією фортеці збереглися, що дозволяє вважати їх єдиним й нерозривним містобудівним утворенням. Оскільки цей унікальний архітектурний комплекс, що сформувався в добу Гетьманщини, репрезентує найвищі архітектурні та містобудівні досягнення того часу, вони потребують комплексного наукового дослідження, реставрації та збереження.

Згадані І. К. Кириловим споруди Печерського містечка, за винятком споруд Печерського монастиря та трьох парафіяльних храмів Спаса на Берестові, Воскресіння Христова та преп. Феодосія Печерського, не дійшли до нашого часу. Археологічні дослідження цієї території майже не проводились, а отримані під час розкопок матеріали не систематизовані та не узагальнені. Тобто, дана

праця є по суті першою спробою розглянути цей унікальний комплекс як єдине містобудівне утворення. Автор сподівається звернути на цей об'єкт увагу як дослідників, так і відповідних державних пам'яткоохоронних установ та директивних органів з метою належного вивчення та збереження комплексу.

1. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. — Київ, 2002. — С. 188.
2. *Гирич І. Б., Люта Т. Ю.* Картографічні джерела XVII—XX ст. про розвиток і забудову Печерська, що зберігаються в ЦДІА УРСР // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Респ. міжвідомчий зб. наук. пр. — Київ, 1985. — Вип. 11. — С. 90—93.
3. *Кордт В. А.* Материали по истории русской картографии: Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в. — Киев, 1910. — Вып. 2, № 6, 9, 16, 38; *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Польських, що тягнуться від кордонів Московії, разом з іншими звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з лат. — Київ, 1990. — Коментарі Я. Р. Дашкевича. — С. 139.
4. *Кальнофойский А.* Тератургима // Київ: Іст. огляд (карти, ілюстрації, документи). — Київ, 1982. — С. 14.
5. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — С. 139.
6. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — С. 36.
7. *Сосса Р. І.* Історія картографування території України (від найдавніших часів до 1920 р.): Короткий нарис. — Київ, 2000. — С. 50.
8. ЦГИАК, ф. 59, оп. 1, д. 13а, Карта Києва.
9. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва... — С. 190.
10. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва... — С. 123.
11. *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію й архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. — Київ, 1982. — С. 127.
12. *Кальнофойский А.* Тератургима, або Чуда (Київ, 1638 року) / Коментар В. Шевчука // Хроніка. — Київ, 1997. — С. 40.
13. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — С. 35.
14. *Павел Алеппский.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века. — Киев, 1997. — С. 77.
15. *Павел Алеппский.* Путешествие... — С. 78.
16. *Оглоблин О. П.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 411.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.... — СПб, 1877. *Митрополит Євгеній (Болховітінєв).* Вибрані праці з історії Києва. — Київ, 1992. — С. 289
18. *Крайняя О.* Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Зб. наук. пр. — Київ, 2001. — Вип. 5. — С. 157—159.
19. *Возняк М.* Хто ж автор т. зв. Літопису самовидця? // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1935. — Т. 153. — С. 63.
20. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993. — С. 94.

21. *Кара-Васильєва Т. В.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. — Київ, 1996. — С. 43.
22. *Кара-Васильєва Т. В.* Літургійне шитво... — С. 43–44.
23. *Мониковский Ф.* Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского монастыря. — Киев, 1894. — С. 33.
24. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (далі — НКПІКЗ). — КПЛ–КН–133; СО–8.
- 24а. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси. — Київ, 2002. — С. 117.
25. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — Київ, 1989. — С. 39.
26. Russian Architectural Greenings in the National museum. — Stockholm, 1963.
27. *Павленко С.* Іван Мазепа. — Київ, 2003. — С. 14.
28. *Ситкарьова О. В.* Арсенал Києво-Печерської цитаделі // Пам'ятки України. — 1998. — № 34. — С. 110–113; *Ситкарєва О. В.* Киевская крепость XVIII–XIX вв. — Киев, 1997. — С. 67–71.
29. Евангелие. — Киев, 1733; НКПІКЗ КПЛ–КН–507; *Юріна Л. А.* Маргіналії з колекції Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника // Мистецька спадщина: М-ли та дослідження. — Київ, 1993. — С. 101.
30. Евангелие. — Киев, 1733; НКПІКЗ КПЛ–КН–511; *Юріна Л. А.* Маргіналії... — С. 101.
31. Літописець Іоакима Єлича (на польском языке). — Варшава, 1853. — Ч. 1. — С. 70.
32. *Балакин С. А., Сыромятников А. К.* Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 году // Вопросы исследования и реставрация памятников архитектуры НКПІКЗ. — Киев, 1992. — С. 166–167; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Киев, 1883. — Т. 1. — С. 281; *Закревский Н. В.* Описание Киева: В 2 т. — М., 1868. — Т. 2. — С. 868–870; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб, 1875. — Т. 8. — № 32; № 43.
33. *Павел Алеппский.* Путешествие... — С. 78–79.
34. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — С. 18.
35. *Кара-Васильєва Т. В.* Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття). — Київ, 2000. — С. 7.
36. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... — С. 125.
37. *Новицька М. О.* Датовані епитрахилі Лаврського музею 1640–1743 рр. // Український музей. — Київ, 1927. — С. 10, 11, 20, табл. 4.
38. *Новицька М. О.* Датовані епитрахилі...; *Берладіна К.* Матеріали з історії українського образотворчого гаптування: Композиційні схеми та іконографічні форми українських фелоней від середини XVII до XX ст. // Мистецтвознавство. — Харків, 1928–1929. — Вип. 1. — С. 67–105; *Берладіна К.* Два пам'ятника українського образотворчого шиття в XVII ст.: Из харьковских коллекций // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії європейської культури. — Харків, 1929. — Вип. III. — С. 433–448.
39. Фонди НКПІКЗ. — КПЛ-Т-139.
40. *Новицька М. О.* Датовані епитрахилі...; *Берладіна К.* Матеріали з історії українського образотворчого гаптування...; *Берладіна К.* Два пам'ятника українського образотворчого шиття... — С. 433–448; Києво-Печерская лавра. — Т. 2687/1–2.
41. *Кара-Васильєва Т. В.* Шедеври церковного шитва України... — С. 25.
42. Фонди НКПІКЗ. — КПЛ-Т-4; КПЛ-Т-1379; КПЛ-Т-1027; *Герелес К. С.* Українське гаптування XVII–XVIII ст.: Майстерні та їх твори (за матеріалами Заповідника) // Лаврський альманах: Києво-Пе-

черська лавра в контексті української історії та культури. — Київ, 2003. — Вип. 11. — С. 34.

43. *Реутов А. В.* Церковь Воскресения на Печерском местечке // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. — Киев, 1992. — С. 67.
44. *Кальнофойський А.* Тератургима, або Чуда (Київ, 1638 року)... — С. 37.
45. *Берлінський М. Ф.* Історія міста Києва. — Київ, 1991. — С. 130.
46. *Кадомська М. А., Малакова І. М.* Воскресенська церква на Печерську // З історії української реставрації: Зб. наук. пр. — Київ, 1996. — С. 185.
47. РДВІА м. Москва ф. 349, оп. 18, арк. 2988; арк. 2532, 2533; *Кадомська М. А., Малакова І. М.* Воскресенська церква на Печерську... — С. 185; *Сіткарьова О. В.* Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII — XX століття. — Київ, 2000. — С. 208.
48. *Цапенко М. П.* Архітектура Лівобережної України XVII—XVIII веков. — Киев, 1967. — С. 162.
49. *Кальнофойський А.* Тератургима... — С. 31.
50. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, № 1789, арк. 184зв; *Аброскін П., Кривошия В., Стасенко О.* Київщина козацька: Люди і долі. — Київ, 2004. — С. 117.
51. Фонди НКПІКЗ, КПЛ—КН—29, СО—114.
52. *Закревский Н. В.* Описание Киева. — Т. 1. — С. 219; *Лопушинская Е. И.* Реставрация церкви Феодосия Печерского в Киеве // Стр-во и архитектура. — 1986. — № 4.
53. ЦГІАК, ф.127, оп. 1, спр. 7. Главная инвентарная опись церкви и церковного имущества. 1853 г. на 91 л.; *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние. — Киев, 1865. — С. 90.
54. Опис Київського намісництва 70—80 років XVIII ст. — Київ, 1989. — С. 40.
55. ЦГІАК, ф. 210, Разрядный приказ. Оп. 6—3, № 50, Стол Киевского поветья, арк. 1—157 зв.; *Алфёрова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века: Ист.-архит. очерк. — М., 1982. — С. 135.
56. *Берлінський М. Ф.* Історія міста Києва. — С. 243.
57. *Похилевич Л.* Монастыри и церкви... — С. 90.
58. *Балакін С. А., Загребельний О. М.* Дослідження церкви Феодосія Печерського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 1997. — Вип. 6. — С. 102—106.
59. *Лопушинская Е. И.* Реставрация церкви Феодосия Печерского в Киеве.
60. *Петичинский В., Говденко Г., Лопушинская Е., Шевченко В.* Проект реставрации западного фасада памятника архитектуры 1698—700 гг. — церкви Феодосия Печерского. 1964.
61. *Єпископ Лубенський та Миргородський (проф. С. Гаєвський).* Заповіт митрополита Петра Могили. — Б/м, 1947; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. — Київ, 1997. — С. 291, 293, 295.
62. *Балакін С. А., Загребельний О. М.* Дослідження церкви... — С. 102—106.
63. *Закревский Н. В.* Описание Киева. — Т. 1. — С. 219.
64. *Закревский Н. В.* Описание Киева. — Т. 1. — С. 219; Т. 2. — С. 900—904.
65. Росписной список Киева 1682 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева. — Киев, 1874. — Отд. 3. — С. 112.
- 65а. *Луцицький І. В.* Київ 1766 року // Хроніка '2000. — Київ, 2002. — Вип. 49—50. — С. 649.
66. *Оглоблин О. П.* Гетьман Іван Мазепа... — С. 128; К истории края: Родословная дворян Миксимовичей-Васильковских // Черниговские губернские ведомости. — 1890. — № 147. — С. 4; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники... — С. 116; 381.

67. *Лукомський В. К., Модзалевський В. Л.* Малоросійський гербовник. — Київ, 1992. — С. 104; *Аброскін А., Кривошия В., Стасенко О.* Київщина козацька... — С. 68.
68. *Аброскін А., Кривошия В., Стасенко О.* Київщина козацька... — С. 68; *Іваненко І., Камінецький О.* Загадки старовинного рукопису // Наука і культура. — Київ, 1987. — Вип. 21. — С. 285–286; *Шероцький К. В.* Київ: Путеводитель. — Київ, 1994. — С. 176–177; *Попельницька О.* Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX століття. — Київ, 2003. — С. 201.
69. *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси. — М.; Л., 1946. — С. 305–370.
- 69а. *Пляшко Л. А.* Подорож до міста XVIII століття. — Київ, 1980. — С. 110.
70. *Балакин С. А., Сыромятников А. К.* Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 году // Вопросы исследования и реставрация памятников архитектуры НКПИКЗ. — С. 156.
71. Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская Историческая Библиотека, изданная Археологической комиссией. — СПб, 1884. — Т. 8. — С. 1001.
72. *Чміль Л. В.* Деякі риси побуту української соціальної верхівки кінця XVII — першої половини XVIII ст. // Могилянські читання: М-ли щорічної наук. конф. — Київ, 2000. — С. 154–158.
73. *Павел Алеппский.* Путешествие... — С. 72.
74. Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1163, 1203, 1204.
75. *Попельницька О.* Історична топографія київського Подолу... — С. 142.
76. *Алфёрова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века... — С. 50.
77. *Павел Алеппский.* Путешествие... — С. 59.
78. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Киев, 1874. — Отд. 2. — С. 121–122.
79. *Закревский Н. В.* Описание Киева. — Т. 1. — С. 219.
80. ЦДІАК. Україна. Ф. 128, Оп. 1, Спр. 2727, Арк. 1; *Кадомська М. А., Малакова І. М.* Воскресенська церква на Печерську... — С. 186.
81. *Гончар В. М.* Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ, 1993. — Вип. 2. — С. 91–96.
82. *Харламов В. А.* Отчет об археологических исследованиях церкви Спаса на Берестове XII–XIX вв., проведенных Архитектурно-археологической экспедицией Института археологии АН УССР в 1990 году; *Балакин С. А., Сіткарьова О. В.* Попередній звіт про реставрацію церкви Спаса на Берестові, що виконувався за грантом Гетті.
83. *Загребельний О. М., Балакин С. А.* Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресенської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 1999. — Вип. 8. — С. 107–111.
84. *Пахар А. П., Балакин С. А.* Керамический комплекс начала XVIII в. с ул. Цитадельной // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. — Киев, 1955. — С. 143–148.
85. *Атанасій Кальнофойський.* Тератургима... — С. 14–15.
86. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Т. 1. — С. 9–12.
87. Росписной список Киева 1682 г. — С. 112.

88. Археологическая хроника // Известия Императорской Археологической комиссии. — СПб, 1911. — Вып. 39. — С. 99–100; Киевлянин. — 1911. — 11 сентября. — № 251; Черниговское слово. — 1911. — 12 августа. — № 1075.
89. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. — С. 36.
90. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва... — С. 127.
91. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва... — С. 131; *Харламов В. О., Гончар В. М.* Дослідження пам'ятки архітектури XII ст. церкви Спаса на Берестові у 1989–1990 рр. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 126–127.
92. *Пархоменко Н.* Унікальна ікона Святителя Миколая (XVI ст.) із Слупського монастиря м. Києва (з фондів Національного художнього музею Києва) // Православний вісник. — 2003. — № 1. — С. 91–95.
93. *Петров Н. И.* К исторической топографии Печерска и Клова // Киевская старина. — Т. LII. — Апрель. — С. 19.
94. *Дрозденко В.* Настоятели в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII–XIX ст. — С. 41; *Нектарий.* Свято-Троицкий Густинский монастырь: Ист.-статистич. очерк. — Лубны, 1892; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. — С. 276.
95. Фонди НКПІКЗ, КПЛ–кн–3, СУ–13; *Юріна Л. А.* Маргиналии из коллекции Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника // Мистецька спадщина: М-ли та дослідження. — Київ, 1993. — С. 100.
96. *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. — С. 41; *Давыдов Б.* Никольский Военный собор в Киеве // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 7–8. — С. 164; *Лукомский Г. К.* Церковная архитектура XI–XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. — Киев, 1999. — С. 49; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — Київ, 2002. — С. 69.
97. *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 130–131.
98. Фонди НКПІКЗ. КПЛ–кн–1018.
99. Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине Малороссейской с обеих сторон Днепра и кто именно тогда гетманом был казацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Киев, 1888. — С. 45–46; Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — № 10 (Октябрь). — С. 1–28;
100. *Андріевський А. А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — Киев, 1897. — Т. VII. — С. 16–17.
101. *Ситкарёва О. В.* Киевская крепость. — С. 208.
102. Полное собрание Законов Российской империи. — Т. V. — № 2792, 2855, 2909, 2932, 2950, 2955, 3019, 3192, 3203, 3270; Т. VI. — № 3505, 3530, 3634, 3777, 7399, 3822; Т. VII. — № 4231, 4469 и др.; *Ожегов С. С.* Типовое и повторное строительство в России в XVIII–XIX веках. — 2-е изд. — М., 1984. — С. 12.
103. Полное собрание Законов Российской империи. — Т. V. — № 2792.
104. *Ожегов С. С.* Типовое и повторное строительство... — С. 13.

105. *Богданов Г., Рубан В.* Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга. — СПб, 1779. — Ч. 4. — Табл. 20, 39, 43, 48, 49, 78; *Ожегов С. С.* Типовое и повторное строительство... — С. 14.
106. *Белецкая Е. и др.* Образцовые проекты в жилой застройке русских городов XVIII—XIX вв. — М., 1961. — С. 14—15.
107. *Пономаренко Л. А.* Офіційні описи губерній XVIII — першої половини XIX століття // Рукописна та книжкова спадщина України. — Київ, 1993. — Вип. 1. — С. 59—60; *Бакмейстер Л.* Топографические известия, служащие для полного географического описания Российской империи. — СПб, 1771. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 3.
108. *Кирилов И. К.* Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1831. — С. 130—135.
109. *Кирилов И. К.* Цветущее состояние... — С. 130—135.
110. Материалы для отечественной истории / Издал Михаил Судиенко. — Киев, 1855. — Т. 2. — С. 18.
111. Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст. — С. 18—19.